

Armoede

Empowerment-meetinstrumenten Kritische reflectie op basis van theoretische grondslagen

Katrien Steenssens
Onderzoeksleiding: Tine Van Regenmortel

December 2014

VLAS-Studies 17

Het Vlaams Armoedesteunpunt is een samenwerkingsverband van UA, KU Leuven, KdG-Hogeschool en UGent.

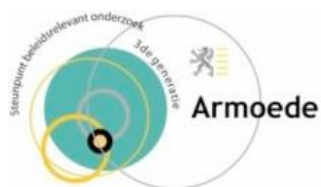
Gelieve naar deze publicatie te verwijzen als volgt:

Steenssens, K., Van Regenmortel, T (2014), *Empowerment-meetinstrumenten. Kritische reflectie op basis van theoretische grondslagen*, VLAS-Studies 17, Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.

Voor meer informatie over deze publicatie: katrien.steenssens@hiva.kuleuven.be of tine.vanregenmortel@hiva.kuleuven.be

Deze studie werd uitgevoerd in het kader van het Vlaamse armoedesteunpunt en werd gefinancierd door de Vlaams Minister bevoegd voor Armoedebestrijding, Liesbeth Homans.
De conclusies van deze publicatie vertolken niet noodzakelijk de visie van de opdrachtgever.

Het VLAS bestaat uit onderzoekers die vanuit verschillende disciplines en perspectieven samen werken. De inhoud en de conclusies van deze publicatie vertolken enkel de visie van de auteurs.

© 2014 Vlaams Armoedesteunpunt

p.a. Vlaams Armoedesteunpunt
Centrum OASes
Sint Jacobstraat 2 (M232)
2000 Antwerpen

Deze publicatie is ook beschikbaar via www.vlaamsarmoedesteunpunt.be

Inhoud

1.	Inleiding	4
2.	Zoekstrategie voor empowerment-meetinstrumenten	5
3.	De inhoudelijke reikwijdte van empowerment-meetinstrumenten	7
3.1.	Een grote variatie in aantal niveaus, dimensies en aspecten.....	7
3.2.	Drie vormen van reductie	7
4.	Contextspecificiteit van empowerment-meetinstrumenten	9
4.1.	Generieke meetinstrumenten.....	9
4.2.	Contextspecifieke meetinstrumenten	9
4.3.	Het gebruik van bestaande meetinstrumenten in de ontwikkeling van nieuwe meetinstrumenten.....	10
4.4.	Tussen generiek en contextspecifiek.....	12
5.	Participatie van de doelgroep in de ontwikkeling van empowerment-meetinstrumenten	13
5.1.	Dimensies voor het karakteriseren van participatie.....	14
5.1.1.	De oorsprong van de onderzoeksvraag.....	14
5.1.2.	De gebruikersparticipatiegraad.....	15
5.2.	Participatie van de einddoelgroep in de ontwikkeling van meetinstrumenten gekarakteriseerd	17
5.3.	Participatie van meerdere belanghebbende partijen	20
6.	Het meten van uitkomsten en processen	22
6.1.	Empowerment als doel op zich of als doelgericht middel voor sociale herverdeling.....	22
6.2.	Empowerment als proces	23
6.3.	Het belang van kwalitatieve data	24
7.	Conclusie	25
	Literatuur.....	28

1. Inleiding

In het kader van de onderzoekslijn ‘Empowerment en participatie’ van het Vlaams Armoedesteunpunt werden tot nog toe twee studies gepubliceerd met betrekking tot het meten van empowerment. De eerste studie verkent de grondslagen en uitdagingen voor het meten van empowerment (Steenkens & Van Regenmortel, 2013). Dit gebeurt op basis van de theoretische kernelementen van het concept empowerment zoals die in belangrijke mate door Julian Rappaport en Marc Zimmerman werden ontwikkeld en empirisch onderbouwd in de context van de Anglo-Amerikaanse ‘community psychology’. Empowerment omschrijven we hierbij als een proces van versterking waarbij individuen, organisaties en gemeenschappen greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving en dit via het verwerven van controle, het aanscherpen van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie. Bewust reflecteren over de vastgestelde grondslagen en uitdagingen helpt onderzoekers om bij de ontwikkeling en toepassing van meetinstrumenten weloverwogen keuzes te maken en te expliciteren. Dit blijkt ook in de tweede studie, waarin het concreet uittesten van een meetschaal van psychologisch empowerment in de context van OCMW’s centraal staat (Depauw & Driessens, 2014). In de voorliggende derde VLAS-studie over het meten van empowerment nemen we opnieuw meer afstand van deze concrete onderzoeks- en ontwikkelingspraktijk om de bestaande meetinstrumenten in de internationale wetenschappelijke literatuur aan een kritische blik te onderwerpen. Anders dan in reviews die voornamelijk de psychometrische eigenschappen van meetinstrumenten belichten (zie o.m. Bakker & Van Brakel, 2012; Castelein et al., 2008), gaat onze aandacht in de eerste plaats naar de mate waarin en de wijze waarop de ontwikkeling van deze meetinstrumenten aansluit bij de geformuleerde theoretische grondslagen.

De theoretische complexiteit van het concept empowerment weerhoudt een groeiend aantal onderzoekers er niet van om er meetinstrumenten voor te ontwikkelen. Volgens de theorie laat het ideale meetinstrument zich omschrijven als een samen met de doelgroep ontwikkeld, contextspecifiek instrument dat toelaat om empowerment-processen en -uitkomsten, evenals percepties en feitelijkheden, te meten op alle relevante niveaus. In de praktijk dragen onder meer de doelstellingen, de beschikbare middelen en praktische overwegingen zoals gebruiksvriendelijkheid ertoe bij dat onderzoek naar en ontwikkeling van meetinstrumenten gepaard gaan met uiteenlopende vormen van reductie van de theoretische complexiteit. Dat de door ons opgespoorde meetinstrumenten voor empowerment een heterogene verzameling vormen, is op zich dan ook niet verwonderlijk. Wel roept een flink aandeel van deze instrumenten de vraag op in welke mate een reductie van de theoretische complexiteit geoorloofd is om nog te kunnen spreken van het ‘meten van empowerment’. Met deze vraag in het achterhoofd houden we de door ons verzamelde meetinstrumenten van empowerment tegen het licht en reflecteren we over mogelijke kwalitatieve standaarden voor empowerment-meetinstrumenten op grond van hun aansluiting bij de theoretische grondslagen van het empowerment-paradigma.

In de tweede, hierna volgende paragraaf stellen we onze zoekstrategie naar meetinstrumenten voor. In de derde paragraaf richten we onze aandacht op de inhoudelijke reikwijdte van de gevonden meetinstrumenten. We gaan daarbij na of en hoe ze aansluiten bij het theoretisch uitgangspunt van empowerment als een multi-level construct dat meerdere interagerende dimensies omvat. Vervolgens beschouwen we in de vierde paragraaf de contextspecificiteit van de gevonden meetinstrumenten. Centraal staat dan de vraag of en hoe ze aansluiten bij het theoretisch uitgangspunt van empowerment als een open construct dat in overeenstemming met de concrete omstandigheden een contextspecifieke operationalisering vereist. In de vijfde paragraaf buigen we ons over de vraag of en hoe de gevonden meetinstrumenten werden ontwikkeld met een betekenisvolle betrokkenheid van de doelgroep. Aansluiting bij het theoretisch uitgangspunt van participatie staat hier dus centraal. Het meten van empowerment-

uitkomsten en –processen komt aan bod in de zesde paragraaf. Ten slotte formuleren we in de zevende en laatste paragraaf onze conclusie en blikken we vooruit naar het verkennend actie-onderzoek dat in de volgende fase wordt opgestart in een OCMW-setting en een CAW-setting.

2. Zoekstrategie voor empowerment-meetinstrumenten

Naast de instrumenten die we in het kader van de literatuurstudie naar de grondslagen en uitdagingen van empowerment al op het spoor waren gekomen, namen we als vertrekpunt voor onze zoekstrategie de review van Jacobs et al. (2005) en de uitbreiding daarvan tot de ontwikkelde ‘Toolbox voor het meten van empowerment bij de einddoelgroep’ (Peters et al., 2007). Deze ‘toolbox’ voor onderzoekers en praktijkwerkers bundelt 27 meetinstrumenten en is voor ons in het bijzonder relevant omdat de onderliggende conceptualisering van empowerment aansluit bij de ook door ons gevolgde conceptualisering door Zimmerman (2000). Dit wil zeggen: volgens verschillende niveaus (i.c.: het individuele of psychologisch niveau, het organisatieniveau en het gemeenschapsniveau) waarbinnen telkens drie dimensies worden onderscheiden (zie schema 1).

Levels of analysis	Dimensions empowerment outcomes
Individual	Sense of control Critical awareness Participatory behaviors
Organizational	Effectively compete for resources Networking with other organizations Policy influence
Community	Organizational coalitions Pluralistic leadership Residents’ participatory skills

Schema 1: Dimensies van empowered uitkomsten over analyseniveaus heen (gebaseerd op: Zimmerman, 2000: 47)

Voor het individuele niveau gaat het om een gevoel van controle, kritisch bewustzijn en participatief gedrag. Op het organisatorisch niveau worden de dimensies van effectief wedijveren voor bronnen, netwerken met andere organisaties en beleidsbeïnvloeding onderscheiden. De drie dimensies op het gemeenschapsniveau zijn: organisatorische coalities, pluralistisch leiderschap en participatieve vaardigheden van burgers. Met het oog op een verdere operationalisering, worden elk van de onderscheiden dimensies op hun beurt nog opgesplitst in deelaspecten. Deze verdere concretisering gaat gepaard met toenemende verschillen in aantal en inhoud van onderscheiden deelaspecten. Een voorbeeld daarvan voor het individuele niveau werd opgenomen in schema 2.

Bijkomend zochten we middels de 14 raadpleegbare databanken van Sociofile in de internationale wetenschappelijke literatuur gericht naar publicaties over instrumenten met behulp van de termen ‘empowerment’ en ‘empowering’ gecombineerd met zoektermen die betrekking hebben op meten: measure, measurement, measuring, instrument, scale, evaluation, monitoring (en hun eventuele Nederlandse vertalingen).

De resulterende verzameling van publicaties over empowerment-meetinstrumenten laat zich, analoog aan de systematische literatuur-review van Bakker & Van Brakel (2012: 132) naar empowerment meetinstrumenten voor gehandicapten, opdelen in vier types van studies:

ontwikkelingsstudies (waarin een instrument wordt ontwikkeld en gevalideerd), valideringsstudies (waarin een bestaand instrument wordt gevalideerd), vertalingsstudies (waarin een bestaand instrument wordt vertaald naar een andere taal en cultuur) en toepassingsstudies (waarin een bestaand instrument wordt toegepast als meetinstrument van empowerment-uitkomsten en/of processen). Gezien ons opzet van het nagaan van de mate waarin en de wijze waarop de gevonden meetinstrumenten aansluiten bij de door ons geformuleerde theoretische grondslagen, zijn met name de ontwikkelingsstudies voor ons relevant. Hun aantal werd nog met enkele studies uitgebreid via de literatuurreferenties van de andere studietypes.

Bron aspecten	Peters et al. (2007)	Steenssens & Van Regenmortel (2007)
Dimensie		
Intrapersoonlijke of zelf-belevingsdimensie	<ul style="list-style-type: none"> - Gevoel van controle - Gevoel van competentie - Ervaring van zin, betekenis - Positief gevoel van eigenwaarde 	<ul style="list-style-type: none"> - Cognitief aspect: 'self-efficacy': geloof in eigen kunnen om de eigen situatie en omgeving te beïnvloeden - Persoonlijke aspect: interne 'locus of control': geloof in eigen invloed op de eigen situatie en omgeving - Motivatie aspect: wil / motivatie tot eigen invloed op de eigen situatie en omgeving
Interpersoonlijke of interactionele dimensie	<ul style="list-style-type: none"> - Inzicht in eigen doelen, verlangens en behoeften - Inzicht in interpersoonlijke en maatschappelijke (machts)verhoudingen, (verinnerlijkte) beelden en opvattingen - Inzicht in de eigen mogelijkheden en middelen om doelen te verwezenlijken 	<ul style="list-style-type: none"> - Kritisch bewustzijn van maatschappelijke mogelijkheden, normen en middelen - Vaardigheden om deze te benutten - Mobiliseren van bronnen
Gedragsdimensie	<ul style="list-style-type: none"> - Participatie in sociale en politieke activiteiten - Weerbaarheid en assertiviteit - Bewuste keuzes - Coping met moeilijke situaties, problemen oplossen - Veranderingen in leefstijl in overeenstemming met de eigen doelen 	<ul style="list-style-type: none"> - Betrokkenheid bij de gemeenschap - Participatie in sociale verbanden - constructief gedrag in omgang met nieuwe situaties en het maken van keuzes

Schema 2: Voorbeeld van verschillende onderscheiden deelaspecten van empowerment op het individuele niveau volgens de drie dimensies

Een oplijsting van de verschillende meetinstrumenten die in onze literatuurstudie aan bod komen, wordt bijgehouden. Deze lijst pretendeert niet exhaustief te zijn. Wel menen we te kunnen stellen dat hij, voor zover het het Nederlands- en Engelstalig onderzoeksgebied betreft, een representatieve staalkaart biedt die volstaat voor een kritische inhoudelijke reflectie.

3. De inhoudelijke reikwijdte van empowerment-meetinstrumenten

3.1. Een grote variatie in aantal niveaus, dimensies en aspecten

Een eerste opvallende bevinding bij het screenen van de gevonden meetinstrumenten is de grote variatie in aantal niveaus, dimensies en aspecten van empowerment waarop ze betrekking hebben. We noemen dit kenmerk van meetinstrumenten hun 'inhoudelijke reikwijdte'. Vaak is er een eerste indicatie van dit kenmerk in de naam van het meetinstrument. Zo variëren de 27 verschillende meetinstrumenten die in de toolbox van Peters et al. (2007) aan bod komen van 1 instrument dat betrekking heeft op alle drie de dimensies van alle drie de niveaus (de 'Vragenlijst voor de meting van empowerment' van Gysemberg & Heremans, 2002) tot 2 instrumenten die betrekking hebben op slechts 1 deelaspect van 1 dimensie van 1 niveau (de 'Perceived Competence for Diabetes Scales' van Williams et al., 1998 en de 'Single –Item Self-Esteem Scale van Robins et al., 2001).

Beschouwen we -met de nodige reserves- ook de omvang van de meetinstrumenten als een indicatie van het recht doen aan de inhoudelijke rijkdom en complexiteit van empowerment, dan valt bovendien op dat ook deze sterk varieert, maar dit niet altijd recht evenredig met de mate van inhoudelijke reikwijdte. Zo bijvoorbeeld, omvat de 'Vragenlijst voor de meting van empowerment' (Gysemberg & Heremans, 2002) voor de drie niveaus 9 schalen met in totaal 34 items, terwijl de 'Personal Opinions Questionnaire Scales' (Bolton & Brookings, 1998) voor het meten van 1 dimensie (de beleavingsdimensie) op 1 niveau (het individuele) 4 subschalen met in totaal 64 items omvat. In vergelijking met de 24 items die de subschaal 'perceived competence' in dit laatstgenoemde instrument omvat, omvat de 'Perceived Competence for Diabetes Scales' (Williams et al., 1998) dan weer slechts 4 items voor het meten van dit ene deelaspect.

3.2. Drie vormen van reductie

Over de verschillende meetinstrumenten heen, stellen we drie frequent voorkomende vormen van reductie van de theoretische complexiteit vast: de reductie van het aantal niveaus (i.c.: het individuele of psychologisch niveau, het organisatieniveau en het gemeenschapsniveau), de reductie van het aantal dimensies binnen een niveau (zie schema 1) en een scheeftrekking tussen het niveau van de conceptualisering en het meetniveau.

Met betrekking tot de eerste vorm van reductie, de reductie van het aantal niveaus van empowerment, gaven we met Rappaport (1987: 139, in: Steenssens & Van Regenmortel, 2013: 9) al aan dat dit gezien de praktische omstandigheden begrijpelijk is en dat het bovenal belangrijk is dat de theorie en het onderzoek in zijn geheel de verschillende niveaus behandelen. Tenzij, uiteraard, precies de interactie tussen de verschillende niveaus voorwerp van onderzoek is of de onderzoeksvraag betrekking heeft op de instrumentele waarde van empowerment ten aanzien doelstellingen van sociale herverdeling. In dit laatste geval is het betrekken van meerdere, zelfs

alle relevante niveaus in een onderzoeksopzet met een langdurig tijds kader noodzakelijk. We komen hier in de zesde paragraaf over het meten van empowerment-uitkomsten en –processen nog op terug.

Bedenklijker met betrekking tot elk onderzoeksopzet is de tweede vorm van reductie die regelmatig plaatsvindt: de reductie van het aantal dimensies van empowerment binnen een niveau. In het door ons gehanteerde theoretisch kader is de onvervreemdbaarheid én de interdependentie van de drie dimensies van empowerment, alleszins voor het individuele niveau al geruime tijd empirisch onderbouwd (Zimmerman & Rappaport, 1988; Speer, 2000; Akey et al., 2000) en in recenter onderzoek nogmaals bevestigd (Russel et al., 2009: 899): “Empowerment (...) takes place *at the intersections* of knowledge with personal and relational empowerment” (onze cursivering). Of nog: de drie essentiële dimensies beïnvloeden elkaar en empowerment is het resultaat van deze interactie. De reductie van het ‘meten van empowerment’ tot het meten van slechts 1 dimensie (laat staan 1 deelaspect van 1 dimensie) op 1 of zelfs meerdere niveaus van empowerment is in dit opzicht te verregaand. Opmerkelijk hier is dat we deze overmatige reductie ook terugvinden bij de auteurs van de multi-level ‘Perceived Control Scale’ (Israel et al., 1994) waartoe Zimmerman zelf behoort. In tegenstelling tot sommige andere auteurs van meetinstrumenten erkennen zij deze tekortkoming wel expliciet (Israel et al., 1994: 161): “The scales described here provide a partial measure of empowerment, examining individual perceptions of control or influence at multiple levels. (...) For example, the development of conscientization¹, which has been identified as a key component of a multilevel empowerment perspective, is not measured by these items, nor is there an assessment of the broader social-political-economic-cultural context that affects empowerment”. Slechts een beperkt aantal meetinstrumenten hebben betrekking op de drie onderscheiden dimensies van empowerment. Drie voorbeelden zijn de ‘Family Empowerment Scale’ van Koren et al. (1992), de ‘Psychological Empowerment Scale’ van Akey et al. (2000) en de ‘meetschaal psychologisch empowerment’ van Depauw en Driessens (2013).

De interdependentie van de verschillende dimensies noodzaakt bovendien de integratie ervan in een intern consistent meetinstrument voor het beschouwde niveau.² Ook dit gebeurt niet steeds bij het ‘meten van empowerment’. Zo bijvoorbeeld, beoogt het onderzoek naar OCMW-steun en menselijke waardigheid (Cornelis et al., 2013: 11) onder meer te onderzoeken: “in welke mate het verhogen van het gezinsinkomen én het versterken van competenties voor OCMW-cliënten empowerend kan werken”. Hiertoe worden in een meer omvattende vragenlijst verschillende aspecten van persoonlijk empowerment in afzonderlijke vragen bevraagd (sociale gezondheid, zelfwaardering, ‘self-efficacy’, interne ‘locus of control’ en optimisme) door voor elk aspect drie tot vijf items (meestal de hoogstladende) uit een bestaand meetinstrument voor dit aspect over te nemen (Cornelis et al., 2013: 19-20). Er worden dus wel verschillende aspecten van persoonlijk empowerment gemeten, maar het zou te ver gaan om te stellen dat hiermee empowerment wordt gemeten.

Wanneer we, ten slotte, nader inzoomen op de meetinstrumenten die betrekking hebben op verschillende niveaus van (een dimensie van) empowerment, dan stellen we nog een andere vaak voorkomende scheeftrekking ten aanzien van de theorie vast die ook door Eng & Parker (1994: 204) wordt gesignaleerd. Het gaat er dan om dat wordt verondersteld dat het aggregeren van meetdata van individuen hetzelfde is als het genereren van meetdata voor een organisatie of gemeenschap. Of nog: organisaties of gemeenschappen worden verwisseld met individuen als eenheid van analyse waardoor er een scheeftrekking ontstaat tussen het niveau van de

¹ Kritisch bewustzijn

² Interne consistentie is een begrip uit de statistiek dat aangeeft in hoeverre verschillende items in een meetinstrument onderling samenhangen en dus hetzelfde construct meten.

conceptualisering en het meetniveau. Zo, bijvoorbeeld, is het meten of medewerkers participeren in het beleid van een organisatie niet hetzelfde als het meten of die organisatie reële participatiemogelijkheden aan medewerkers biedt. We stellen deze scheeftrekking onder meer vast in de meetinstrumenten van Gysemberg & Heremans (2002), Segal et al. (1995) en Israel et al. (1994).. Eng en Parker (1994: 207), die focussen op het meten van 'community competence', ontwikkelen met dat doel voor ogen een vragenlijst voor sleutelinformanten die worden benaderd als spreekbuizen van de leden van hun gemeenschap: "Hence, unlike a survey of residents but similar to participant observations, key informant interviews generate data that are focused on a community as both the unit of observation and unit of analysis".

4. Contextspecificiteit van empowerment-meetinstrumenten

4.1. Generieke meetinstrumenten

Als een open construct waarvan de invullingen naargelang de concrete omstandigheden (doelgroep, levensdomein, thema, setting, ...) zullen verschillen, noodzaakt empowerment een contextspecifieke operationalisering. Ook deze laat zich soms al (gedeeltelijk) kennen in de naam van een meetinstrument. Voorbeelden zijn de 'Youth Empowerment Scale - Mental Health' (Walker et al., 2010) en de 'Empowerment Questionnaire for Inpatients' (Lopez et al., 2010). Vaker echter is meer informatie nodig om te weten of en hoe een meetinstrument contextspecifiek werd ontwikkeld. Zo bijvoorbeeld, werd de 'Psychological Empowerment Scale' van Akey et al. (2000) specifiek ontwikkeld voor ouders van gehandicapte kinderen, meet de 'Vrijbaan Empowerment Vragenlijst' (de Koning et al., 2011) in hoeverre iemand met een arbeidshandicap in staat is om zelf de regie te nemen in zijn leven en vooral in het traject naar werk en werd de 'Growth and Empowerment Measure' (Haswell et al., 2010) specifiek ontwikkeld voor inheemse Australische bewoners.

Idealiter wordt een meetinstrument zo contextspecifiek mogelijk ontwikkeld, dit is: met betrekking tot de specifieke doelgroep, het specifieke levensdomein, het specifieke thema, de specifieke setting, het specifieke taalgebruik enz. die in het geding zijn. Ondanks het belang hiervan, zijn er toch meetinstrumenten die weinig of niet contextspecifiek werden ontwikkeld. Een voorbeeld is de al vernoemde 'Vragenlijst voor de meting van empowerment' (Gysemberg & Heremans, 2002). Dit instrument is ontwikkeld volgens de theoretische conceptualisering door Zimmerman en steunt in grote mate op het gebruik van twee reeds bestaande (en dus vertaalde) Engelstalige instrumenten: de 'Perceived Control Scale' van Israel et al. (1994) en de 'Critical Conscious Scale' van Torre (1986, in: Peters et al, 2007: 69-70). Verder dan dat het gaat om een Nederlandstalig instrument voor de ruime doelgroep van volwassenen gaat de contextspecificiteit van dit instrument niet.

4.2. Contextspecifieke meetinstrumenten

In contrast met de (eerder schaarse) generieke meetinstrumenten bestaan er ook meetinstrumenten die met een grote mate van contextspecificiteit werden ontwikkeld. Zo bijvoorbeeld de 'Empowerment Scale' van Rogers et al. (1997) voor het meten van psychologisch empowerment in de zelfhulpbeweging op het terrein van de geestelijke gezondheidszorg. De onderzoekers werden hier bijgestaan door een landelijke gebruikersadviesraad samengesteld uit 10 activisten/leiders van deze zelfhulpbeweging. Vanuit een onvrede met bestaande

meetinstrumenten, zette de raad een stap terug in het ontwikkelingsproces van het meetinstrument om van start te gaan met de ontwikkeling van een definitie van empowerment die relevant is voor de doelgroep. De resulterende 'werkdefinitie' omvat 15 kenmerken van empowerment (zie ook: Chamberlin, 1997) die verder werden geoperationaliseerd in items voor het meetinstrument. Precies ten aanzien van dit contextspecifiek meetinstrument, verliep de ontwikkeling van de 'Nederlandse empowerment vragenlijst' (Boevink et al., 2008 en 2009) op gelijkaardige wijze. Met als doelgroep volwassenen met psychische handicaps in de context van cliëntgestuurde projecten in Nederland, werd de 'Empowerment Scale' van Rogers et al. (1997) onder meer omwille van twijfel bij de generaliseerbaarheid ervan als startpunt verworpen. Beslist werd om ook hier de volledige procedure van conceptverkenning en vragenlijstconstructie te doorlopen. Hiervoor werd met 56 volwassenen met aanhoudende psychische handicaps, verdeeld over 4 landelijk verspreide groepsbijeenkomsten, de methode van Concept Mapping toegepast. Ook de ontwikkeling van de 'Vrijbaan Empowerment Vragenlijst' (de Koning et al., 2011; Brink, 2012) is gebaseerd op een procedure van doelgroepspecifieke conceptualisering van empowerment gevolgd door een vragenlijstconstructie met input van experts en vertegenwoordigers van cliëntorganisaties.

Opvallend voor de genoemde voorbeelden van instrumenten die in grote mate contextspecifiek werden ontwikkeld, is dat het niet enkel gaat om een contextspecifieke operationalisering van een bepaald concept van empowerment, maar dat deze nog wordt vooraf gegaan door een contextspecifieke, 'grounded' conceptualisering van 'empowerment'. De auteurs waarschuwen bijgevolg ook steeds voor toepassing van het instrument in andere contexten. Enerzijds kan worden gesteld dat het theoretisch gegeven van empowerment als een open construct hiermee ten volle wordt gerespecteerd. Anderzijds stelt zich de vraag of een dergelijk verregaande contextspecifieke ontwikkeling steeds een vereiste is. Dit zou immers betekenen dat er in ontwikkelingsstudies telkens opnieuw van een tabula rasa moet worden vertrokken (waartoe de middelen vaak niet voorhanden zijn) en dat van voortschrijdend inzicht en kennisopbouw op zowel het theoretisch als het empirisch vlak maar beperkt sprake kan zijn.

Ten aanzien van de impasse generiek-contextspecifiek levert onze literatuurstudie nog twee vaststellingen op die toelaten om hierop verder te reflecteren.

1. In de ontwikkeling van nieuwe meetinstrumenten wordt vaak (en soms uitsluitend) gebruik gemaakt van al bestaande meetinstrumenten, wat gezien de vereiste van contextspecificiteit onmiddellijk vragen oproept.
2. Enkele meetinstrumenten lijken er toch in te slagen om als het ware een midden te vinden tussen het generieke en het contextspecifieke.

We bekijken elk van deze vaststellingen van naderbij.

4.3. Het gebruik van bestaande meetinstrumenten in de ontwikkeling van nieuwe meetinstrumenten

Een vaak voorkomende praktijk in de ontwikkeling van empowerment-meetinstrumenten is het gebruik van (delen van) reeds bestaande meetinstrumenten. Ten aanzien van de theoretische vereiste van contextspecificiteit, roept dit gebruik van bestaande vragenlijsten, ontwikkeld in contexten die steeds in mindere of meerdere mate verschillen van de betrokken context, onmiddellijk vragen op. Een goed voorbeeld om dieper in te gaan op het gebruik van (delen van) reeds bestaande meetinstrumenten vinden we bij Van den Schoor (2013) die uitsluitend op basis van al bestaande meetinstrumenten, een vragenlijst ontwikkelt voor het meten van psychologisch empowerment bij ouders die gebruik maken van INLOOP-teams (Integraal Laagdrempelig OpvoedingsOndersteuningsPunt).

Als theoretische uitgangspunt voor deze instrumentontwikkeling baseert Van den Schoor (2013: 25-26 en 47) zich op de operationalisering van psychologisch empowerment door Zimmerman (1995) waarin als kerndimensies zelfbeleving, kritisch bewustzijn en participatief gedrag worden onderscheiden. In samenspraak met de twee INLOOP-teams wordt besloten om voor de concrete instrumentontwikkeling gebruik te maken van de 'EMPO Ouders Versie 2.0' (Veerman & Damen, 2011), aangevuld met de subschaal 'Informal Participation' van de 'Psychological Empowerment Scale' (Akey et al., 2000). Naast instrumenteigenschappen, zoals betrouwbaarheid en validiteit, taal en inhoudelijke focus, wordt deze keuze hoofdzakelijk bepaald door de meetbehoeften van de betrokken inloopteams (Van den Schoor, 2013: 47): "Beide instrumenten liggen voor in het overlegmoment, de inhoudelijke foci van beide instrumenten sluiten aan bij wat beide inloopteams onder empowerment verstaan en zij zijn tevens voorstander, in de mate van het mogelijke, van een kant-en-klaar instrument in plaats van zelf een instrument van nul te ontwerpen". De 'EMPO Ouders Versie 2.0' is zelf een doorontwikkeling van de 'Vragenlijst Empowerment' (Damen & Veerman, 2005) die werd ontwikkeld om inzicht te krijgen in de empowermentgerichte uitkomsten van het hulpverleningsproces in de Nederlandse jeugdzorg. De specifieke uitspraken die zijn opgenomen in deze vragenlijst zijn op hun beurt gebaseerd op verschillende andere bestaande vragenlijsten: de 'Vragenlijst Zelfwaardering' (Ruikes Consultancy, 2001 in: Damen & Veerman, 2005), de 'Vragenlijst Locus of control' (Leenders, 1984 in: Damen & Veerman, 2005) en de 'Utrechtse Coping Lijst' (Scheurs et al., 1988, in: Damen & Veerman, 2005).

Uit de reflecties met de INLOOP-teams na de testafnames over de geschiktheid van het ontwikkelde instrument (Van den Schoor, 2013: 80-81), leiden we drie belangrijke aandachtspunten af voor het gebruik van bestaande meetinstrumenten.

Ten eerste blijkt het instrument niet volledig aan te sluiten bij het theoretisch uitgangspunt, in die zin dat de dimensie van kritisch bewustzijn niet expliciet in het instrument is vervat.

Ten tweede, en in het bijzonder relevant ten aanzien van de noodzaak van contextspecificiteit, komen de teams tot de vaststelling dat vragenlijsten ontwikkeld in een andere hulpverleningssetting niet zomaar kunnen worden overgenomen (Van den Schoor, 2013: 80): "De insteek van de EMPO 2.0 en de inhoudelijke opbouw lijken bijvoorbeeld uit te gaan van de aanwezigheid van problemen in plaats van vanuit de sterktes van de personen en ouders, wat kan samenhangen met de ontwikkeling van de originele EMPO 2.0 in nauwe samenwerking met professionals in de Nederlandse Jeugdzorgpraktijk. (...) Waar een Jeugdzorgpraktijk vaak mensen ondersteunt die 'ernstige problemen' hebben, staan in de preventieve opvoedingsondersteuningssetting vaker 'lichte opvoedingsvragen' centraal en dienen er niet noodzakelijk ernstige problemen aanwezig te zijn."

Ten derde, en eveneens van bijzonder belang ten aanzien van de noodzaak van contextspecificiteit, realiseren beide teams zich dat de vragenlijst hen weinig of niets vertelt over de betekenis van het begrip empowerment voor hun specifieke doelgroep van ouders. Als mogelijke oplossing wordt een aanvulling met meer kwalitatieve methoden gesuggereerd (Van den Schoor, 2013: 81): "Het instrument kan na het invullen, scoren en analyseren een startpunt zijn om samen met de ouders in een kwalitatieve dialoog te gaan over 'empowerment', en zo na te gaan welke redeneringen ouders maken bij het invullen van de vragenlijst en bovenal wat empowerment voor de ouders met betrekking tot hun rol als persoon, hun ouderschap en opvoeding betekent." De onderzoeker realiseert zich evenwel dat deze noodzaak ook grotendeels voorkomen had kunnen worden indien de ouders meer waren betrokken in het ontwikkelingsproces (Van den Schoor, 2013: 78), dit door bijvoorbeeld een focusgroep met ouders vooraf en/of het vooraf testen van de vragen door ze door de respondenten te laten herformuleren in hun eigen woorden. We merken hier verder bij op dat het vervat zijn van de

betekenisverlening door de einddoelgroep in het instrument, ook terug te vinden is in de acht kwaliteitscriteria voor meetinstrumenten van Terwee et al. (2007: 35). In deze criteria wordt het belichten van aspecten die voor de doelgroep belangrijk zijn –en dus hun raadpleging hierover-, beschouwd als de minimale vereiste voor inhoudsvaliditeit³. Ook andere meetinstrumenten die uitsluitend op basis van bestaande meetinstrumenten en literatuur tot stand komen, schieten hier tekort. Zo krijgt de ‘Personal Opinions Questionnaire Scales’ van Bolton & Brookings (1998) omwille van dezelfde reden een negatieve score voor inhoudsvaliditeit in de systematische review van Bakker en Van Brakel (2012: 133). Ook de ‘Vragenlijst voor de meting van empowerment’ (Gysemberg & Heremans, 2002) voldoet, voor zover wij kunnen nagaan, niet aan deze minimale vereiste, evenmin als de multi-level ‘Perceived Control Scale’ van Israel et al. (1994). Een voorbeeld van een meetinstrument dat eveneens in grote mate gebaseerd is op bestaande meetinstrumenten, maar wel voldoet aan de minimale psychometrische vereiste van ‘item-check’ bij de einddoelgroep is de ‘meetschaal psychologisch empowerment’ van Depauw & Driessens (2013).

In de overwegingen van Van den Schoor (2013: 50-53) vinden we ten slotte ook nog een vierde aandachtspunt voor het gebruik van bestaande meetinstrumenten: het vertalen ervan. Deze ‘vertaling’ kan zowel betrekking hebben op de omzetting van een instrument in een andere taal als op aanpassingen die aansluiting beogen bij het taalgebruik en de cultuur bij de doelgroep. Waar aan de taalkundig correcte omzetting in een andere taal nog relatief eenvoudig kan worden tegemoet gekomen middels het inzetten van tolken, ‘native speakers’ en de ‘translation-backtranslation’ methode (ook al nemen sommige onderzoekers/evaluatoren ook deze rol zelf in), vergt de ‘culturele omzetting’ volgens culturele equivalentiemodellen voor het vertalen van instrumenten (Herdman et al., 1998; Chávez & Canino, 2005) meer inspanningen. Deze modellen, bedoelt om de culturele equivalentie in instrumentvaliditeit te onderzoeken tussen bron- en doelcultuur onderscheiden verschillende types van equivalentie. In het model van Herdman et al. (1998) bijvoorbeeld, gaat het om conceptuele equivalentie, itemequivalentie, semantische equivalentie, operationele equivalentie, meetequivalentie en functionele equivalentie. Uit de vaststellingen van Bakker en Van Brakel (2012) over de weinige specifieke vertaaltudies die ze voor hun review vonden, blijkt alvast dat er meestal heel wat (zo niet: alle) informatie ontbreekt om de vertalingen op elk van deze equivalentietypes te evalueren. Ook wij stellen vast dat er meestal weinig of slechts vage informatie voorhanden is over de vertaalslagen die (delen van) instrumenten ondergaan. Ook waar gewag wordt gemaakt van aanpassingen in de verwoording van items door (vertegenwoordigers van) de doelgroep zelf, gaat het meestal slechts over ‘eigen taalgebruik’ en ‘verstaanbaarheid’. De subjectieve en de culturele betekenis van het woordgebruik komt niet ter sprake.

4.4. Tussen generiek en contextspecifiek

We vinden in de literatuur ook enkele meetinstrumenten die (deels) gebaseerd zijn op bestaande meetinstrumenten én tegelijkertijd de minimale psychometrische vereiste van ‘item-check’ overstijgen. Zij lijken er in te slagen om als het ware een midden te vinden tussen het generieke en het contextspecifieke.

Een voorbeeld waarin een middenweg in het spanningsveld wordt gezocht, vinden we bij Ozer & Schotland (2011). Voor de ontwikkeling van een meetinstrument voor psychologisch

³ De inhoudsvaliditeit geeft aan in hoeverre de verschillende items in een meetinstrument representatief zijn voor het construct dat men wil meten. Het is dan onder meer van belang dat de doelgroep wordt betrokken bij de item-selectie, want het instrument moet die aspecten belichten die voor hen belangrijk zijn.

empowerment bij de ruime doelgroep van stedelijke jeugd stellen zij het belang voorop van enerzijds voldoende specificiteit om de relevante dimensies te vatten én anderzijds aansluiting bij de onderbouwde conceptualisering van Zimmerman (1995) om ook de theoretische kerndimensies te vatten: “Thus, the task of assessing empowered outcomes must be specific enough to capture the *relevant dimensions* while also capturing *core dimensions* of mastery and control, resource mobilization, and sociopolitical context and participation” (Ozer & Schotland, 2011: 348-349; onze cursivering). Doel is de ontwikkeling van een ‘meer generiek’ meetinstrument voor de doelgroep van jongeren in een brede waaier van jeugdontwikkelingswerk (dus niet gelinkt aan een specifiek levensdomein of een specifieke thematiek). De gebruikte ontwikkelingsmethode bestaat uit een iteratieve combinatie van bestaande theorie en meetinstrumenten en leeronderzoek met de doelgroep via 17 groepsinterviews verspreid over 4 scholen. Het testen van het ontwikkelde instrument bij een grote, heterogene steekproef van scholieren (N = 439) wordt door de onderzoekers als een belangrijk pluspunt ten aanzien van hun opzet aangemerkt (Ozer & Schotland, 2011: 353): “The heterogeneity of our sample represents an important strength with respect to the development of measures intended to be broadly applicable to a wide range of urban adolescents.”

Een andere uitweg uit de impasse generiek-contextspecifiek, is de ontwikkeling van een meetinstrument dat een flexibele, contextspecifieke toepassing toelaat. Een voorbeeld hiervan is Laveracks ‘Empowerment Assessment Rating Scales’ (Laverack 2001; Laverack & Wallerstein, 2001; Laverack 2004 en 2005, in: Peters et al.: 126-129) bedoeld voor het meten van community empowerment uitkomsten in een programmacontext. Het instrument is ontwikkeld op basis van literatuurstudie en conceptmapping door tekstanalyse van 44 case studies. Het resultaat is een instrument waarin voor elk van de 9 vastgestelde operationele domeinen van empowerment 5 stellingen zijn die een gradatie weergeven voor dat domein. Het instrument wordt voorgelegd aan relevante sleutelpersonen van de gemeenschap die door discussie tot consensus over de meest gepaste stelling dienen te komen. Daarbij kan en mag de rangorde van de stellingen worden gewijzigd en kunnen domeinen worden weggelaten of toegevoegd (hetgeen de inhoudsvaliditeit helpt waarborgen). Belangrijk met het oog op betrouwbaarheid is dan dat de redenen voor keuzes en concrete voorbeelden worden genoteerd.

5. Participatie van de doelgroep in de ontwikkeling van empowerment-meetinstrumenten

De noodzakelijke betrokkenheid van de doelgroep bij de ontwikkeling van een empowerment-meetinstrument kwam al ter sprake in de voorgaande paragraaf waar duidelijk werd dat het aftoetsen van de items van een instrument bij de doelgroep wordt beschouwd als een psychometrische vereiste voor de inhoudsvaliditeit ervan. De grondslag van de participatieve benadering die inherent is aan het empowerment-paradigma heeft echter betrekking op een meer fundamentele uitdaging dan op deze van psychometrische vereisten. Ze daagt een top-down perspectief op onderzoek en evaluatie uit door de gangbare methode, met extern geïdentificeerde behoeften en instrumenten waarvoor data bij ‘passieve’ doelgroepen worden verzameld, te confronteren met de dubbele vraagstelling van “whose reality counts?” (Chambers, 1997 in: Holland & Ruedin: 2012) en “who counts reality?” (Estrella & Gaventa, 1998 in: Holland & Ruedin: 2012).

Wanneer, zoals hier, het meten van empowerment in het geding is, kan de eerste vraag worden beschouwd als de vraag naar de participatie van de doelgroep bij de ontwikkeling van het meetinstrument. Aspecten van deze vraagstelling kwamen al aan bod bij de bespreking van de

contextspecificiteit van meetinstrumenten waarbij onder meer duidelijk werd dat participatie van de doelgroep bij de ontwikkeling van een meetinstrument kan worden gerealiseerd in zowel de conceptualisering als de operationalisering van empowerment, evenals in het samenstellen van een eigen instrument op basis van een aangeleverd flexibel basisinstrument. De tweede vraag heeft dan betrekking op de participatie van de doelgroep bij de toepassing van het meetinstrument, de mate waarin en wijze waarop de doelgroep betrokken is in de planning, uitvoering en terugkoppeling van de evaluatie-activiteiten.

In evaluatieonderzoek en -praktijk werden een aantal evaluatiemethoden ontwikkeld met aandacht voor de participatie van de doelgroep aan zowel het ontwikkelings- als het toepassingproces. Te denken valt onder meer aan 'Participatory Evaluation' (Stoecker, 1999), 'Empowerment-evaluation' (Fetterman & Wandersman, 2005) en 'Responsieve evaluatie' (Abma, 1996, 2005 en 2006). Relevant met betrekking tot deze verschillende evaluatiemethoden is de opmerking van Laverack en Wallerstein (2001: 182-183) over het verschil tussen participatieve en empowerende methodes zoals dat tot uiting komt in hun doel. Een empowerende benadering, stellen zij, is gericht op sociale en politieke verandering, meer macht door collectieve sociale en politieke actie, door verandering in controle over beslissingen in interpersoonlijke relaties; participatie is hier niet noodzakelijkerwijs op gericht. Zelf zijn deze auteurs van oordeel dat de methode voor het meten van empowerment een empowerende ervaring moet toelaten.

Met onze vraagstelling naar mogelijke kwalitatieve standaarden voor de aansluiting van empowerment-meetinstrumenten op de theoretische grondslagen van het empowerment-paradigma, beperken wij ons hier tot een kritische doorlichting van de participatie van de doelgroep in de ontwikkeling van meetinstrumenten. Een relevant vertrekpunt hiervoor is de typologieconstructie die werd ontwikkeld in het kader van onderzoek naar valorisatie in de humane en sociale wetenschappen (Steenessens & Gijssels, 2011: 200-218). De beide dimensies van deze typologie, de oorsprong van de onderzoeksvraag en de 'gebruikersparticipatiegraad', laten toe om de mate van eigenaarschap en betrokkenheid van de doelgroep in onderzoeks- en ontwikkelingsprojecten in beeld te brengen. Na toelichting bij deze dimensies, passen we ze toe op een selectie van zo verscheiden mogelijk ontwikkelde meetinstrumenten.

5.1. Dimensies voor het karakteriseren van participatie⁴

5.1.1. De oorsprong van de onderzoeksvraag

De dimensie 'oorsprong van de onderzoeksvraag' betreft de totstandkoming van het onderzoeks- en ontwikkelingsproject. Binnen deze dimensie worden, vanuit het perspectief van het onderzoeksveld, drie categorieën onderscheiden:

- aanbodgestuurde projecten ('science push');
- projecten aangestuurd door een synergie van vraag (allerhande signalen en opmerkingen van potentiële gebruikers) en aanbod (de beschikbare kennis);
- vraaggestuurde projecten ('demand pull').

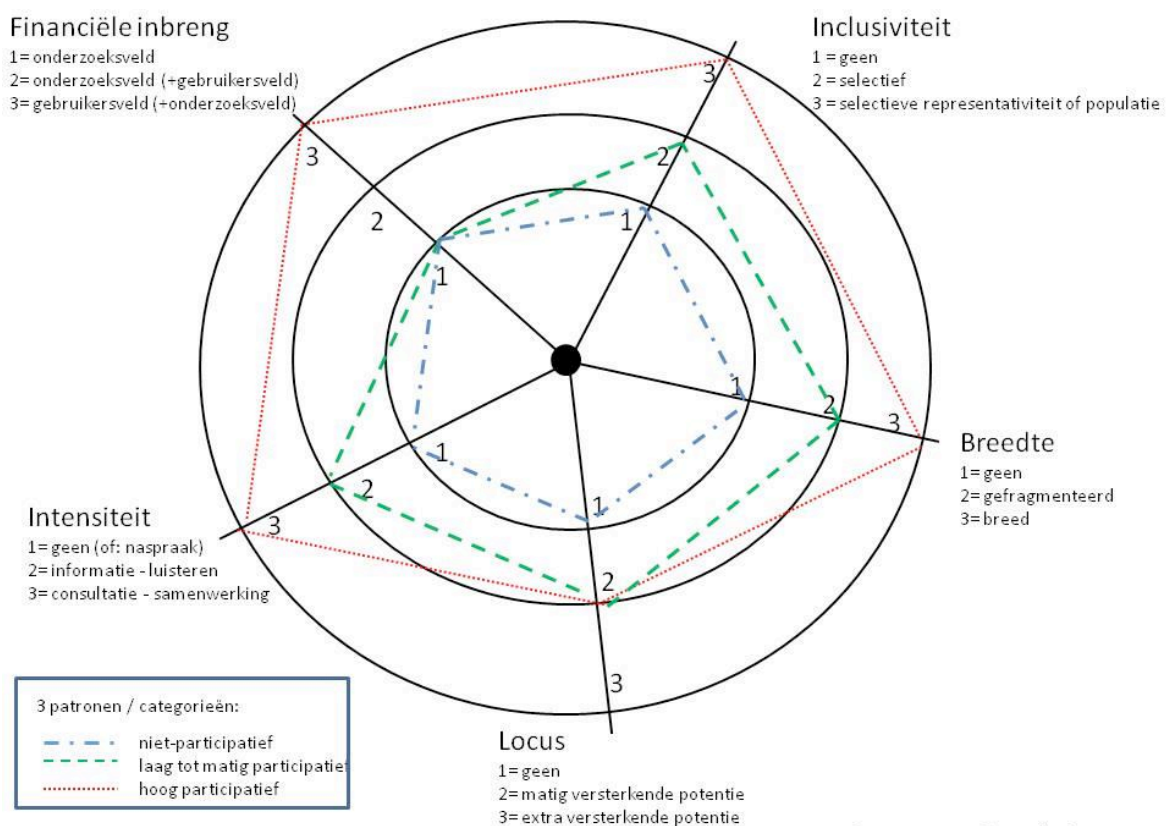
⁴ Deze paragraaf is gebaseerd op Steenssens & Gijssels, 2011: 200-218.

5.1.2. De gebruikersparticipatiegraad

De 'gebruikersparticipatiegraad' is een samengestelde indicator van de mate waarin en de wijze waarop de gebruikers participeren in onderzoeks- en ontwikkelingsprojecten. De onderscheiden categorieën hier zijn:

- niet-participatief;
- laag tot matig participatief;
- hoog participatief.

Deze categorieën zijn het resultaat van scores op vijf aspecten van het concept participatie die, tezamen bekeken en uitgezet op een 'participatiediamant', toelaten om patronen in gebruikersparticipatie te karakteriseren. Het betreft: financiële inbreng, inclusiviteit, breedte, locus en intensiteit (zie figuur 1).

© Steenssens, K & Gijssels, C., 2011

Schema 2: gebruikersparticipatiegraad: de participatiediamant

Het aspect van financiële inbreng kan op drievoudige wijze worden gekarakteriseerd:

- De financiële inbreng verloopt uitsluitend via het onderzoeksveld (dit is: met middelen waar de kennisinstellingen zelf over beschikken of met middelen afkomstig van programmafinanciering voor onderzoek van de overheid), er is met andere woorden geen inbreng vanuit het gebruikersveld.
- De financiële inbreng verloopt hoofdzakelijk via het onderzoeksveld of vanuit op valorisatie georiënteerde programma' voor onderzoek en ontwikkeling van de overheid, maar er is ook (onder de vorm van cofinanciering voor het hele project of onderdelen ervan) financiële inbreng vanuit het gebruikersveld. Deze inbreng kan afkomstig zijn van de beoogde eindgebruikers of belanghebbende intermediairen of overheden.

- De financiële inbreng is volledig of hoofdzakelijk afkomstig vanuit het gebruikersveld. Het kan hier gaan om de beoogde eindgebruikers of om belanghebbende intermediairen of overheden.

De inclusiviteit van de gerealiseerde participatie heeft betrekking op de vraag: wie participeert en wie niet? Het gaat dan om aandacht voor het relatief aantal participerende gebruikers en hun vertegenwoordiging van eventuele relevante subdoelgroepen. Dit participatieaspect kan als volgt worden gekarakteriseerd:

- Geen enkele potentiële gebruiker of vertegenwoordiger participeert.
- Er is een niet-representatieve selectieve participatie van potentiële gebruikers of vertegenwoordiger(s).
- Er is een representatieve selectieve participatie van potentiële gebruikers of vertegenwoordiger(s) of alle potentiële gebruikers participeren (= participatie door de populatie van potentiële gebruikers).

Bij het karakteriseren van het derde aspect van de gerealiseerde participatie, de breedte, gaat het om de vraag: in welke (deelaspecten van de) projectfasen participeren de potentiële gebruikers? Op basis van onze analyse kunnen we als volgt het breedte-aspect karakteriseren:

- Er wordt in geen enkele fase door de potentiële gebruikers geparticipeerd.
- De potentiële gebruikers participeren niet frequent of intermittent.
- De potentiële gebruikers participeren in substantiële fasen van of doorheen het gehele project.

Een vierde onderscheiden participatie-aspect, de locus, richt de aandacht op de extra versterkende potentie van samenwerkingsrelaties en groepswerking onder doelgroepleden. Zo bieden actieve netwerken en groepsbijeenkomsten, via overleg en discussie, deelnemers de kans:

- om een beter zicht te geven en te krijgen op het gestelde onderwerp en mogelijke oplossingen, wat aangrijpingspunten biedt voor onder meer:
 - o kennisvermeerdering,
 - o kritische bewustwording,
 - o ontplooiing van zelfinzicht,
- om meer onderlinge betrokkenheid en een grotere betrokkenheid bij het onderwerp te creëren, wat aangrijpingspunten biedt voor onder meer:
 - o ontplooiing van gezamenlijke krachten en kwaliteiten,
 - o stimulering van de motivatie en de wil om invloed uit te oefenen.

Dit participatie-aspect kan als volgt worden gekarakteriseerd:

- Er is geen participatie.
- De participerende potentiële gebruikers nemen deel aan een ruimer samengestelde stuurgroep of maken deel uit van een gebruikersgroep die met een lage frequentie en/of opkomst functioneert.
- Er is een frequent actieve gebruikersgroep met hoge opkomst.

Ten slotte, maar niet in het minst, is er het vijfde onderscheiden participatie-aspect: de intensiteit (of: diepte) ervan. Het gaat dan om de vraag naar de effectieve impact die de potentiële gebruikers op het projectverloop kunnen hebben. Er worden drie participatietreden onderscheiden waarmee dit aspect kan worden gekarakteriseerd.

- Er is geen participatie, er is hoogstens 'naspraak' bij disseminatie.
- De participerende potentiële gebruikers worden geïnformeerd, vaak ook beluisterd, heel soms of over kleine aangelegenheden geraadpleegd, maar er is geen principieel engagement om rekening te houden met hun vragen en bemerkingen (informatie en luisteren).

- De participerende potentiële gebruikers worden minimaal actief en doelbewust geconsulteerd met het oog op hun effectieve inbreng in het projectverloop (consultatie), maximaal zijn (potentiële) gebruikers co-onderzoekers (samenwerking) .

5.2. Participatie van de einddoelgroep in de ontwikkeling van meetinstrumenten gekarakteriseerd

Door de combinatie van de twee voorgestelde dimensies kunnen types van meetinstrumenten worden onderscheiden die de mate van eigenaarschap en betrokkenheid van de doelgroep in de ontwikkeling ervan uitdrukken. Theoretisch zijn er 9 types denkbaar al naargelang de instrumenten enerzijds aanbodgestuurd, synergetisch gestuurd of vraaggestuurd en anderzijds niet-participatief, laag tot matig participatief of hoog participatief tot stand kwamen (zie schema 3).

Oorsprong onderzoeksvraag	Aanbodgestuurd	Synergetisch gestuurd	Vraaggestuurd
Gebruikers- participatiegraad			
Niet-participatief	1	4	7
Laag tot matig participatief	2	5	8
Hoog participatief	3	6	9

Schema 3: Types van empowerment-meetinstrumenten naargelang doelgroep participatie

Onmiddellijk dient hierbij opgemerkt dat de nodige informatie om de participatie in de ontwikkeling van een meetinstrument volgens deze typologie te karakteriseren lang niet altijd beschikbaar is of slechts heel beknopt of in vage termen wordt weergegeven. Aangezien het een van de geïdentificeerde theoretische grondslagen voor het meten van empowerment betreft, is een dergelijke verwaarlozing in de rapportering op zich al laakbaar. Voor ons opzet betekent het dat het onmogelijk is om alle gevonden meetinstrumenten te karakteriseren volgens de doelgroep participatie in hun ontwikkeling en verder dat we soms onvolledig, soms weloverwogen interpretatief tewerk moeten gaan. De onvolledigheid heeft hier met name betrekking op informatie over een eventuele financiële inbreng van de doelgroep(en) in het ontwikkelingsproject. Voor wat volgt volstaan we daarom noodgedwongen met de beschrijving van enkele uiteenlopende types van meetinstrumenten volgens de doelgroep participatie in hun ontwikkeling. Deze beschrijvingen geven niet alleen weer hoe divers de mate van participatie is, maar geven ook een zicht op de verschillende wijzen waarop deze wordt gerealiseerd.

Een eerste en duidelijk waarneembaar type van meetinstrumenten in de literatuur zijn aanbodgestuurd, niet-participatief ontwikkelde meetinstrumenten. Voorbeelden zijn de 'Personal Opinions Questionnaire Scales' (Bolton & Brookings, 1998) en de 'Perceived Control Scale' (Israel

et al., 1994). Beide instrumenten werden volledig op initiatief van de onderzoekers en zonder enige inbreng van de doelgroep in de conceptualisering, de operationalisering of het uittesten ontwikkeld. Anders dan Bolton & Brookings (1998) erkennen Israel et al. (1994: 162) deze tekortkoming expliciet in de bespreking van de beperkingen van hun instrument: "An alternative approach, *consistent with the definition of empowerment*, would be to actively involve community members in the generation and testing of the questionnaire items" (onze cursivering).

Behoudens voor dit eerste type van meetinstrumenten, blijft de oorsprong van de onderzoeks- en ontwikkelingsvraag vaak onduidelijk. Op basis van de uitgebreide beschrijving van de gebruikte methodologie kan van sommige meetinstrumenten wel worden vermoed dat een synergie van vraag en aanbod heeft geleid tot hun ontwikkeling. Dit is met name het geval wanneer het gaat om hoog-participatief ontwikkelde meetinstrumenten in de context van lange-termijn interventieprogramma's die (ook) een expliciete empowerment-doelstelling hebben. Twee voorbeelden hier zijn de 'Community Competence Questionnaire' (Eng & Parker, 1994) en de 'Growth and Empowerment Measure' (Haswell et al., 2010).

De 'Community Competence Questionnaire' (Eng & Parker, 1994) is ontwikkeld in de context van een 5-jarig programma gericht op gezondheidsbevordering in een arm landelijk en overwegend Afrikaans-Amerikaans gebied van Mississippi, Amerika. Het programma focuste op drie handelingsniveaus (individueel, organisaties en gemeenschappen) om voor mensen met een grote afstand tot de maatschappij mogelijkheden te creëren om een beter begrip van en invloed over beslissingen te verwerven die gemaakt worden door henzelf, het dienstverleningssysteem en hun gemeenschappen. Een centrale rol in dit empowerment-opzet was weggelegd voor 'natuurlijke helpers' uit de gemeenschappen. Zij werden ondersteund in het vormen van een netwerk van lokale gezondheidsadviseurs dat kon dienen als intermediaire structuur tussen externe instituties en de netwerken die zij vertegenwoordigden. Voor de evaluatie van het programma werd doelbewust gekozen voor de methode van actieonderzoek die een nauwe samenwerking vereist tussen alle belanghebbende partijen (i.c. gemeenschapsleden, programmamedewerkers, dienstverleners en evaluatoren). Op die manier werd niet alleen vermeden dat de empowerment-doelstellingen van het project in het gedrang kwamen, maar werd ook een extra versterkende potentie ingebouwd. We overlopen de wijze waarop de verschillende aspecten van de gebruikersparticipatiegraad bij de ontwikkeling van het meetinstrument in dit programma gestalte kregen.

- Wat de inclusiviteit van de participatie betreft, werden de gemeenschapsleden doorheen de verschillende fasen van de evaluatie op verschillende wijzen vertegenwoordigd. In de fase van de nulmeting, en dus vóór de interventie van het oprichten van netwerken van lokale gezondheidsadviseurs, werden zij vertegenwoordigd door een private Afrikaans-Amerikaanse burgerrechtenorganisatie (voor de operationalisering van het concept 'community competence' in kenmerken) en zes paraprofessionele voedingswerkers van een buurgemeente (voor het beoordelen van de 102 aanvankelijk gegenereerde concrete items door evaluatoren en programmamedewerkers op basis van de 'community competence'-kenmerken). Naderhand werd de vertegenwoordiging opgenomen door de 52 geïdentificeerde lokale gezondheidsadviseurs, verdeeld over drie geselecteerde gemeenschappen (voor de beoordeling van het instrument, de selectie van interviewers en respondenten en een reflectie op de resultaten).
- Wat de breedte van de participatie betreft, moet worden gezegd dat de gemeenschapsleden en dienstverleners niet werden betrokken in de keuze van 'community competence' als te meten uitkomst van het programma. Wel werden alle belanghebbende partijen betrokken in het operationaliseren van dit concept, in de constructie van het meetinstrument en in beslissingen over de selectie van interviewers en respondenten.

- De extra versterkende potentie van samenwerkingsrelaties en groepswerking werd benut door gebruik te maken van workshops en groepsinterviews en door in te haken op en gebruik te maken van de groepsvergaderingen van de 3 netwerken van lokale gezondheidsadviseurs.
- De intensiteit van de participatie kan worden gekarakteriseerd als een actieve en doelbewuste consultatie met het oog op effectieve inbreng. Zo bijvoorbeeld, droeg de vertegenwoordigende burgerrechtenorganisatie actief bij aan het formuleren van de 23 kenmerken van 'community competence' die als basis dienden voor het genereren van concrete items en werden op basis van de feedback van de zes paraprofessionele voedingswerkers 31 van de 102 voorgestelde items geschrapt.

De 'Growth and Empowerment Measure' (Haswell et al., 2010) is ontwikkeld in de context van het 10-jarig 'Empowerment Research Programme', een onderzoeksprogramma verankerd in twee Australische universiteiten (James Cook University en University of Queensland) en met een focus op de rol en bijdrage van 'empowerment' en 'controle' in het succesvol aanpakken van de sociale determinanten van gezondheid en welzijn bij de inheemse Australische bewoners. De ontwikkeling van het instrument steunt in grote mate op 7 voorafgaande kwalitatieve evaluatiestudies van lokale initiatieven en hun synthese (Tsey et al., 2010) in het kader van het 'Family Well Being' (FWB) programma. Dit programma werd door en voor Aboriginals ontwikkeld en richt zich specifiek op de effecten van de kolonisatie op de geestelijke gezondheid en het welzijn van de inheemse Australiërs. Centraal in de aanpak, die een groepstraining in vijf fasen omvat, staat het ondersteunen van individuen, families, groepen en gemeenschappen bij het herstel van sociaal, emotioneel en spiritueel welzijn, het ontwikkelen van vaardigheden en capaciteiten om te kunnen omgaan met de dagdagelijkse uitdagingen en het ondernemen van doelbewuste actie. De voorafgaande evaluatiestudies maakten gebruik van diepte-interviews, focusgroepen, evaluatieformulieren en dagboeknotities. Ze brengen blijvende effecten bij de deelnemers aan het licht onder de vorm van toegenomen vaardigheden en probleemoplossende capaciteiten die ook een positieve impact op hun sociale omgeving hebben. Met als doel de ontwikkeling van een meer objectief en gestroomlijnd meetinstrument, werden de bestaande diepte-interviews met deelnemers verder geanalyseerd, 'consultancy-workshops' met deelnemers van lopende initiatieven gehouden en pilootinstrumenten ontwikkeld en uitgetest (Haswell et al., 2010: 792-793). Ook hier overlopen we de wijze waarop de verschillende aspecten van de gebruikersparticipatiegraad bij de ontwikkeling van het meetinstrument in dit programma gestalte kregen.

- Wat de inclusiviteit van de participatie betreft, werden de FWB-deelnemers doorheen de verschillende fasen van de instrumentontwikkeling vertegenwoordigd door andere groepen van deelnemers. Voor het genereren van items werd gebruik gemaakt van de bestaande diepte-interviews met deelnemers uit verschillende lokale initiatieven. In 'consultancy-workshops' met deelnemers van verschillende, lopende lokale initiatieven werd bijkomende input gegeven. In twee workshops met onderzoekers werd het instrument psychometrisch gefinetuned en ten slotte kreeg het zijn huidige vorm na een piloottest bij 42 FWB-deelnemers.
- Uit het voorgaande blijkt meteen dat, wat de breedte van de participatie betreft, de FWB-deelnemers werden betrokken in zowel de operationaliseren van empowerment als in de constructie van het meetinstrument.
- De extra versterkende potentie van samenwerkingsrelaties en groepswerking werd benut door gebruik te maken van collectieve workshops.
- De intensiteit van de participatie kan worden gekarakteriseerd als een actieve en doelbewuste consultatie met het oog op effectieve inbreng. Zo bijvoorbeeld leidde de 'consultancy-workshops' met deelnemers van verschillende, lopende lokale initiatieven niet enkel tot bijkomende items voor het instrument, maar ook tot het gebruik van een boom als metafoor van empowerment en de visuele integratie hiervan in het instrument.

Ten slotte bespreken we de ‘meetschaal psychologisch empowerment’ (Depauw & Driessens, 2013) die specifiek werd ontwikkeld voor het meten van empowermentuitkomsten bij hulpvragers in een OCMW-context. De synergetische aansturing van het onderzoek blijkt uit de achterliggende doelstelling van de onderzoekers om met het instrument tegemoet te komen aan de aanhoudende vraag van het werkveld om de resultaten van hun hulpverlening in beeld te krijgen op een meer correcte manier dan de huidige registratie- en meetsystemen toelaten. De participatie van de einddoelgroep van hulpvragers kan daarbij, volgens de verschillende aspecten van de gebruikersparticipatiegraad, als matig worden gekarakteriseerd.

- Wat de inclusiviteit van de participatie betreft, werden de hulpvragers van het OCMW vertegenwoordigd door Bind-Kracht-coaches: mensen in armoede met ervaringen als cliënt die in tandem met een trainer/docent vormingen geven aan hulpverleners.
- De breedte van de participatie blijft hier hoofdzakelijk beperkt tot de constructie van het instrument, meer bepaald: de selectie en verwoording van concrete items afkomstig uit een ‘itemlijst’ die de onderzoekers samenstelden op basis van vijf uit de internationale literatuur geselecteerde, relevante meetschalen waarvan geldigheid en betrouwbaarheid getest zijn.
- De extra versterkende potentie van samenwerkingsrelaties en groepswerking werd enigszins benut door de Bind-Kracht-coaches eenmalig in een focusgroep samen te brengen.
- De intensiteit van de participatie kan worden gekarakteriseerd als een actieve en doelbewuste consultatie met het oog op effectieve inbreng. Zo leidde de focusgroep tot een verder doorgedreven selectie van items waarbij: “Slecht scorende items (dubbelzinnig, onduidelijk, niet verbonden met het concept) werden verwijderd (Depauw & Driessens, 2013: 25).”

5.3. Participatie van meerdere belanghebbende partijen

Naar aanleiding van een opvallende vaststelling in het onderzoek van Depauw en Driessens (2013: 25-26) ronden we de paragraaf over participatie af met een reflectie over onderzoeks- en ontwikkelingsprojecten waarin meerdere belanghebbende partijen worden onderscheiden en betrokken.

Net als in sommige andere participatieve projecten, blijft de participatie in het onderzoek van Depauw en Driessens (2013) niet beperkt tot wat de einddoelgroep van deelnemers, hulpvragers of cliënten kan worden genoemd. Ook een andere belanghebbende partij participeert expliciet aan de ontwikkeling van het instrument, namelijk de hulpverleners. Zo werd de initiële ‘itemlijst’ ter bespreking voorgelegd aan twee verschillende focusgroepen van OCMW-hulpverleners (afkomstig van twee verschillende OCMW’s) en werd deze initiële lijst ook voorgelegd via een online-enquête aan de sociaal werkers van drie OCMW’s. Uit het naast elkaar leggen van de resultaten van de focusgroep bij de Bind-Kracht-coaches en de resultaten van de focusgroepen bij de hulpverleners blijken sterke gelijkenissen, maar ook enkele opvallende verschillen: “Enkele uitspraken die door hulpverleners als ongeschikt beoordeeld werden, werden net gepast bevonden door hulpvragers. En omgekeerd (Depauw en Driessens, 2013: 26).”

Het feit dát de onderzoekers bij de ontwikkeling van het instrument ook de hulpverleners expliciet als een belanghebbende doelgroep beschouwen, kan worden begrepen vanuit een achterliggende logica dat deze groep niet alleen mee vragende partij is voor de ontwikkeling van een instrument dat toelaat om de resultaten van hún hulpverlening te meten, maar ook dat zij samen met de hulpvragers de centrale actoren in het relationele, interactieve proces van

hulpverlening zijn. Echter, wanneer de verschillende betrokken partijen het niet eens zijn, stelt zich opnieuw de vraag naar 'Whose reality counts'. Redelijkerwijs kunnen we aannemen dat dergelijke (potentieel conflictueuze) situaties zich wel vaker voordoen wanneer meerdere belanghebbende partijen in het geding zijn. Ook kunnen we aannemen dat net in deze situaties voor alle betrokken partijen een empowerend potentieel schuilt, in die zin dat confrontatie, discussie en dialoog hier, net als binnen de eigen groep (cf. supra), kansen bieden voor ontplooiing van zelfinzicht, kennisvermeerdering, kritische bewustwording, ontplooiing van gezamenlijke krachten en kwaliteiten en stimulering van de motivatie en de wil om invloed uit te oefenen. We stellen echter vast dat de evaluatoren/onderzoekers niet zelden deze kansen –al of niet door tijdsgebrek– laten liggen en met het heft in eigen handen kiezen voor meer 'soepele' oplossingen. Zo kiezen Depauw en Driessens (2013: 26) voor een nadere analyse van de verschillen om zelf tot een (niet nader verklaarde) evenwichtige keuze in items te komen. Maar ook andere oplossingen worden gevonden.

Eng en Parker (1994) bijvoorbeeld, die bij de ontwikkeling van de 'Community Competence Questionnaire' door middel van een actieonderzoek eveneens een evenwaardige stem willen geven aan alle betrokkenen (i.c. gemeenschapsleden, programmamedewerkers, dienstverleners en evaluatoren), kiezen ervoor om *alle* informatie van *alle* geconsulteerde partijen mee te nemen in de ontwikkeling van het instrument. Dit betekent onder meer dat zij alle 23 kenmerken van 'community competence' die over twee focusgroepen werden gegenereerd (een met organisaties uit een lokaal dienstenoverleg en een met de genoemde private Afrikaans-Amerikaanse burgerrechtenorganisatie als vertegenwoordiger van de gemeenschapsleden), vergelijken met de acht dimensies die Cottrell (1976, in Eng en Parker, 1994: 206-207) in zijn conceptualisering van 'community-competence' onderscheidt, die kenmerken clusteren die overeenstemmen met een van deze acht dimensies en nieuwe dimensies creëren voor de overblijvende kenmerken. De conclusie luidt dat de 23 kenmerken vier dimensies van 'community-competence' omvatten: drie van de acht dimensies die door Cottrell werden onderscheiden en een dimensie -social support- die hier niet toe behoort. Bij gebrek aan empirische basis voor het elimineren van gelijk welke dimensie (zowel de vijf dimensies uit de literatuur die niet werden genoemd door de dienstverleners of de gemeenschapsvertegenwoordigers, evenals de nieuwe dimensie die door hen werd aangedragen) besluiten de onderzoekers/evaluatoren om alle negen dimensies te weerhouden voor de verdere ontwikkeling van het instrument.

Nog een andere oplossing vinden we bij Lopez et al (2010) in het ontwikkelingsproces van de 'Empowerment Questionnaire for Inpatients' voor het meten van empowerment bij bejaarden die verblijven op een psychiatrisch geriatrie afdeling van een ziekenhuis. Zij bevroegen hiervoor internationale empowerment-experten door middel van een Delphi bevraging, leden van multidisciplinaire teams tewerkgesteld in de psychiatrisch geriatrie afdeling van twee ziekenhuizen door middel van een survey, en patiënten van de psychiatrisch geriatrie afdeling van twee ziekenhuizen door middel van een focusgroep in elk ziekenhuis. Na analyse van de informatie afkomstig uit deze drie databronnen werden de algemeen meest geciteerde domeinen en thema's weerhouden voor de verdere ontwikkeling van het meetinstrument.

Of het nu gaat om een eigen weloverwogen selectie uit verschillend beoordeelde items, het meenemen van *alle* informatie van *alle* partners of het weerhouden van de over alle partners heen meest genoemde thema's, feit is dat de onderzoekers/evaluatoren met het toepassen van deze 'oplossingen' telkens opnieuw voorbijgaan aan discussie en dialoog tussen de verschillende belanghebbende partijen en dat zo kansen op empowerment-ervaringen in het ontwikkelingsproces niet worden benut. Daarbij kan bovendien de vraag worden gesteld in hoeverre dit aftrekken, optellen of samentrekken door derden van informatie afkomstig uit verschillende perspectieven op de werkelijkheid probleemloos kan en mag worden beschouwd als een gezamenlijk, gedeeld perspectief op 'de realiteit' die moet worden gemeten. Vanuit een

sociaal constructivistische benadering van het definiëren en analyseren van de sociale werkelijkheid (Berger & Luckmann, 1967 in Chapin, 1995) kunnen hier alleszins vraagtekens bij worden geplaatst. Uitgangspunt van deze benadering is dat al onze waarnemingen van de werkelijkheid zijn gekleurd door onze eigen beelden, ervaringen, relaties en cultuur. We construeren als het ware onze eigen werkelijkheid en op basis van die constructie handelen we. Deze benadering houdt geen relativisering van alle kennis in, maar zet eerder aan tot het verbreden van de kennisbasis van beleid en praktijk naar het betrekken van het perspectief, de ervaringskennis, van alle betrokken actoren omdat (Van Regenmortel, 2002: 72): “het uitgangspunt van de oplossing van complexe en soms paradoxale sociale problemen niet het streven naar één oplossing of convergente oplossingen kan zijn, maar wel dat alle betrokken partijen verschillende, divergente oplossingen kunnen overzien en betrekken.” Het gaat dan om een beleid en praktijk gebaseerd op een ‘onderhandelde waarheid’ (‘negotiated truth’, Chapin, 1995: 510), dit is: een beleid en praktijk gebaseerd op een dialoog tussen alle betrokken partijen als evenwaardige partners.

6. Het meten van uitkomsten en processen

Empowerment heeft zowel op processen als op uitkomsten betrekking (Steenssens & Van Regenmortel, 2013: 11-13). In haar literatuurstudie naar de effectiviteit van empowerment ten aanzien van gezondheidsbevordering, bespreekt Wallerstein (2006) participatieve empowerment-strategieën en hun effect op empowerment én op gezondheidsverbetering. In deze paragraaf vormen haar inzichten de geschikte insteek om na te gaan of en hoe empowerment-uitkomsten en -processen worden gemeten.

6.1. Empowerment als doel op zich of als doelgericht middel voor sociale herverdeling

Wat uitkomsten betreft, wordt empowerment van kwetsbare groepen in de samenleving beschouwd als een belangrijk resultaat op zich, evenals een intermediair resultaat in het realiseren van sociale inclusie in/door een grotere toegang tot gewaardeerde bronnen (Wallerstein, 2006). Narayan (2005: 16) spreekt in dit opzicht van de intrinsieke en de instrumentele waarde van empowerment, waarbij de intrinsieke waarde betrekking heeft op het belang van bijvoorbeeld het hebben van zelfvertrouwen en het krijgen van respect op zich, terwijl de instrumentele waarde betrekking heeft op allerlei sociale doelen zoals afname van werkloosheid, hogere minimuminkomens of verbeterde gezondheid. Khwaja (2005) wijst, voor het evalueren van empowerment, op het belang van het specificeren van de conceptualisering van empowerment als een middel, als een doel, dan wel als beide: wanneer empowerment wordt beschouwd als een middel, dan moet de causale relatie worden verduidelijkt die aantoont op welke wijze empowerment bijdraagt aan de nagestreefde doelen.

Auteurs die de onderbelichting van het machtsgegeven in het empowerment-onderzoek van de Amerikaanse ‘community psychology’ bekritiseren, benadrukken dat empowerment onlosmakelijk verbonden is met (politieke) macht en gericht is op een herverdeling daarvan (zie: Steenssens & Van Regenmortel, 2013: 14-20). Toch is de vaststelling dat vanuit de meeste instrumenten empowerment meten als een doel op zich, allicht niet verwonderlijk. Zo toont Wallerstein (2006: 10, 18) aan dat bij het meten van empowerment als een middel voor het realiseren van sociale inclusie in/door een grotere toegang tot gewaardeerde bronnen, empowerment wordt opgevat als een dynamische wisselwerking tussen het verwerven van intra- en interpersoonlijke vaardigheden en het overwinnen van structurele barrières op andere

niveaus, en dit vereist het simultaan meten van empowerment op meerdere niveaus en doorheen de tijd. Een dergelijk complex onderzoeksopzet overstijgt meestal het beschikbare tijds kader voor onderzoek. Inzichten die wel betrekking hebben op deze sociaal herverdelende doelstelling van empowerment, zijn meestal het resultaat van jarenlange opgebouwde ervaring doorheen meerdere onderzoeken (zie o.m. Speer & Hughey, 1995) en, wat meer is, van vergelijkende en 'mixed methods' onderzoeksdesigns die de ontwikkeling en toepassing van een meetinstrument ver overstijgen.

6.2. Empowerment als proces

Empowerment-processen omschreven we als: "die processen waarin mensen mogelijkheden ontwikkelen of krijgen om controle te verwerven over hun eigen lot en beslissingen te beïnvloeden die hun levens bepalen" (Steenkens & Van Regenmortel, 2013: 11). In overeenstemming met de karakterisering van participatie als motor van empowerment (Steenkens et al., 2009: 46-47) komt Wallerstein (2006: 8-9) tot de kwalificatie van participatie als de ruggengraat van empowerment strategieën. Tegelijk waarschuwt ze er ook voor dat participatie alleen onvoldoende is aangezien het gemanipuleerd, passief, utilitair, beperkt of zelfs als afleiding kan worden ingezet. Dierckx (2008) spreekt in dit opzicht van 'paradoxen van participatie'. Participatie is met andere woorden wel een noodzakelijk, maar op zichzelf onvoldoende werkingsprincipe voor projecten, programma's en organisaties om empowerment-processen te realiseren/garanderen.

Analoog aan zijn onderscheid tussen drie centrale uitkomstkenmerken op elk van de onderscheiden niveaus (cf supra), onderscheidt Zimmerman (2000) op elk van deze niveaus drie centrale proceskenmerken (zie schema 4).

<u>Analyseniveau</u>	<u>Processen ("empowering")</u>	<u>Uitkomsten ("empowered")</u>
Individueel	Aanleren van vaardigheden om besluiten te nemen Management van hulpmiddelen, Samenwerken met anderen	Gevoel van controle Kritisch bewustzijn Participatief gedrag
Organisatie	Mogelijkheden om deel te nemen aan besluitvorming Gedeelde verantwoordelijkheden, Gedeeld leiderschap	Op doeltreffende wijze bronnen mobiliseren Netwerken met andere organisaties, Beleid beïnvloeden
Gemeenschap	Toegang tot hulpmiddelen Open beleids- en bestuursstructuur Tolerantie voor diversiteit	Coalities tussen organisaties, Pluralistisch leiderschap Participatievaardigheden van burgers

Schema 4: Empowering processen en uitkomsten op verschillende analyseniveaus (Zimmerman, 2000: 47)

Bij nader inzien gaat het hier om algemene werkvormen waaronder tal van meer specifieke werkvormen of methodieken en technieken zouden kunnen worden ondergebracht, een oefening die -op niet uitputtende wijze- door Peters et al. (2007: 10-13) ook effectief wordt ondernomen. Zo wijzen zij, bijvoorbeeld, voor het ontwikkelen van kritisch bewustzijn:

- op het individuele niveau: op de werkvormen van kritische dialoog, (persoonlijke) sterkte/zwakte analyse en brainstormsessies;
- op het gemeenschapsniveau: op de werkvormen van (gezamenlijke) sterkte/zwakte analyse, werken met codificaties, het samen opstellen van een (sociale) kaart met aandachtspunten, theater, de ABCD-methode en de Delphi-methode.

Tot een instrumentontwikkeling komt het hier evenwel niet, wat gezien de veelheid aan (meer of minder gelijkaardige) bestaande methoden en technieken misschien ook niet verwonderlijk is.

Een voorbeeld van een evaluatie-instrument dat wel gericht is op het meten van het empowerment-proces is de 'Empowerment Barometer' (Steenssens & Van Regenmortel, 2007) die werd ontwikkeld in de context van het opzetten en uitvoeren van buurtgebonden activeringsprojecten voor en met werkloze buurtbewoners die ver van de arbeidsmarkt staan. In plaats van op een verdere concretisering in meer specifieke methodieken en technieken, is dit instrument gebaseerd op de identificatie van zes onderliggende centrale werkingsprincipes van empowerment die voor de betrokken niveaus (i.c. de niveaus van individu en gemeenschap) worden bevraagd. Het gaat hier om de -onderling verbonden⁵- werkingsprincipes: positief werken, inclusief werken, participatief werken, krachtgericht werken, integraal werken en relatiegericht werken. Het organisatorisch niveau komt in het instrument aan bod in een aparte module waarin enkele belangrijke organisatorische randvoorwaarden worden bevraagd. In zijn totaliteit is het instrument dus opgebouwd uit 13 vragenfiches: een voor elk van de zes werkingsprincipes op elk van de beide niveaus en een voor de organisatorische randvoorwaarden. De toepassing van de Empowerment Barometer dient aan te zetten tot:

- het maken van weloverwogen keuzes van methoden en technieken,
- het formuleren van verbeterpunten en actievoorstellen.

6.3. Het belang van kwalitatieve data

Ten slotte, maar niet in het minst dient nog gewezen op het belang van kwalitatieve (naast kwantitatieve) data voor een goed begrip van empowerment-uitkomsten en -processen. Net als Peters et al (2007: 13) stellen wij vast dat de meeste instrumenten vragenlijsten met gesloten items zijn en dus bij uitstek geschikt zijn voor kwantitatief onderzoek. Nochtans wordt in de literatuur juist ook kwalitatief onderzoek aanbevolen. Sommige auteurs (bijv. Sen, 1994 in: Malhotra & Schuler, 2005: 80) zijn zelfs van oordeel dat het proces van empowerment in essentie kwalitatief is en dat zonder een kwalitatief begrip van de betekenis van het gevraagde voor de respondent we niet kunnen zeggen of er sprake is van empowerment.

Empowerment-onderzoeken die uitsluitend kwalitatief zijn, trachten het proces, de evolutie en de uitkomst(en) van empowerment veelal te vatten door retrospectieve diepte-interviews en case-studies over relevante veranderingen. De eerder aangehaalde kwalitatieve evaluatiestudies (Tsey et al., 2010) die aan de basis liggen van de ontwikkeling van de 'Growth and Empowerment Measure' (Haswell et al., 2010) zijn hier voorbeelden van. Andere auteurs bepleiten eerder een gecombineerd gebruik van kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethoden.

⁵ De principes lokken elkaar uit en versterken elkaar. "Dit betekent dat aandacht hebben voor empowerment niet mag worden beperkt tot aandacht hebben voor slechts één of enkele werkingsprincipes. Precies in het onderlinge samenspel van de verschillende principes ligt de kracht voor de ontwikkeling van het beoogde versterkingsproces" (Steenssens & Van Regenmortel, 2007: 23).

Israel et al. (1994: 161-162) onderkennen het belang van kwalitatieve data voor het vatten van de rijkdom en complexiteit van empowerment, voor het schetsen van de bredere sociale, politieke, economische en culturele omgeving en om empowerment als uitkomst en als proces te vatten. Enerzijds, stellen deze auteurs, zetten deze overwegingen aan tot het meer gebruik maken van semi-gestructureerde diept- interviews, focusgroepen en observatie, maar anderzijds, overwegen ze, blijft een kort survey instrument wel beter geschikt voor het bevragen van grote aantallen respondenten. Ze besluiten tot de suggestie van een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve methoden met het oog op het accuraat formuleren van de probleemstelling, het onderzoeken van de betekenisverlening door de doelgroep en data- en methodetriangulatie voor een grotere betrouwbaarheid. Ook Ozer & Schotland (2011: 355) suggereren complementair gebruik van kwalitatieve methoden (zoals observatie en diepte-interviews) met oog op meer kennis in de diepte en triangulatie, terwijl The Evaluation Trust & South West Foundation (2008: 24) suggereert om in surveys gesloten en open vragen te combineren en deze te complementeren met diepte-interviews. Een effectief voorbeeld van zo'n 'gemengde survey' is de door Eng & Parker (1994) ontwikkelde 'Community Competence Questionnaire' waarin 41 schaalitems worden gecombineerd met 12 open-einde vragen met geprecodeerde mogelijke antwoordcategorieën en met 14 volkomen open vragen.

7. Conclusie

Tussen theoretisch ideaal en haalbare praktijk laten concrete doelstellingen, beschikbare middelen en praktische overwegingen zich gelden. Deze algemene vaststelling geldt ook wanneer we de ontwikkeling van empowerment-meetinstrumenten in het Nederlands en Engels taalgebied aftoetsen aan de theoretische grondslagen van empowerment zoals die werden ontwikkeld en empirisch onderbouwd in de context van de Anglo-Amerikaanse 'community psychology'. Reductie van de theoretische complexiteit is in deze onderzoeks- en ontwikkelingsprocessen nagenoeg onontkoombaar. Dit doet evenwel geen afbreuk aan het belang van een kritische reflectie die de mogelijkheden en uitdagingen onderzoekt van de verdere doorvertaling van de theoretische grondslagen naar doelgericht inzetbare methoden en instrumenten voor de praktijk.

Overkoepelend zet onze literatuurstudie aan tot twee bedenkingen. Ten eerste mag een reductie van de theoretische complexiteit dan al onvermijdelijk zijn, zij is daarmee niet onbespreekbaar. Toch hapert het hier in de literatuur over de ontwikkeling van empowerment-meetinstrumenten. Waar het soms al moeilijk is om een juist en volledig beeld te verwerven van het concrete ontwikkelingsproces, ontbreekt een toelichting bij de beperkingen en afwijkingen ten aanzien van wat 'het meten van empowerment' hoort te zijn vaak grotendeels of helemaal. Ten tweede roept een nadere analyse van de meetinstrumenten al gauw de vraag op in welke mate een reductie van de theoretische complexiteit geoorloofd is om nog te kunnen spreken van het 'meten van empowerment'. Onze vaststellingen daarover zijn geordend volgens de eerder onderscheiden theoretische grondslagen.

Een eerste opvallende bevinding is de grote variatie in 'inhoudelijke reikwijdte' van de meetinstrumenten: het aantal niveaus, dimensies en aspecten van empowerment waarop ze betrekking hebben. Met name een reductie van het aantal - theoretisch onvervreembare én interdependente - dimensies van empowerment kwalificeren we hier als te verregaand. Nochtans heeft slechts een beperkt aantal meetinstrumenten betrekking op de verschillende dimensies van empowerment op een of meerdere niveaus.

De theoretische grondslag van empowerment als een open construct vergt dat de invulling en operationalisering ervan steeds naargelang de concrete omstandigheden (doelgroep, levensdomein, thema, setting, ...) gebeurt. Wordt dit gegeven als een absolute vereiste opgevat,

dan dient er voor de ontwikkeling van een empowerment-meetinstrument telkens opnieuw van een tabula rasa te worden vertrokken (waartoe de middelen vaak niet voorhanden zijn) en kan van voortschrijdend inzicht en kennisopbouw maar beperkt sprake zijn. Wordt, in tegenstelling hiermee, uitsluitend gebruik gemaakt van (delen van) reeds bestaande meetinstrumenten, dan wordt niet voldaan aan de vereiste van inhoudsvaliditeit, een tekortkoming die nog wordt versterkt wanneer de gebruikte instrumenten gebrekkige of slechts gedeeltelijke vertaalslagen ondergaan. Met name de 'culturele omzetting' van instrumenten komt zelden ter sprake. Bovendien dienen evaluatoren hier te beseffen dat hun instrument weinig of niets vertelt over de betekenis die empowerment voor hun doelgroep heeft. Ten aanzien van de hier geschetste impasse 'generiek-contextspecifiek', lijken enkele instrumenten zich toch ergens in een compromispositie te situeren. Vanuit een zoeken naar enerzijds aansluiting bij de bestaande conceptualisering én anderzijds voldoende specificiteit om de relevante dimensies te vatten, werden instrumenten ontwikkeld door een iteratieve combinatie van bestaande theorie en meetinstrumenten en leeronderzoek met de doelgroep of op basis van bestaande theorie en meetinstrumenten maar met de mogelijkheid van een flexibele, contextspecifieke toepassing.

De grondslag van de participatieve benadering die inherent is aan het empowerment-paradigma daagt het gangbare top-down perspectief op onderzoek en evaluatie uit. 'Whose reality counts?' is hierbij de vraag naar de participatie van de doelgroep bij de ontwikkeling van het meetinstrument. Ondanks de vaak gebrekkige informatie over dit theoretisch kernelement, vinden we in de literatuur en met betrekking tot de participatie van de einddoelgroep alvast volgende drie types van empowerment-meetinstrumenten terug: aanbodgestuurd niet-participatief ontwikkelde meetinstrumenten, synergetisch (vraag- én aanbod) gestuurd hoog-participatief ontwikkelde meetinstrumenten en synergetisch gestuurd matig participatief ontwikkelde meetinstrumenten. Regelmatig, evenwel, wordt niet enkel de einddoelgroep maar meerdere belanghebbende partijen in het onderzoeks- en ontwikkelingsproces betrokken, en wanneer deze verschillende partijen het niet eens zijn, stelt zich opnieuw de vraag naar 'Whose reality counts?'. We stellen vast dat evaluatoren/onderzoekers in dit geval niet zelden de kansen op empowerment-ervaringen via confrontatie, discussie en dialoog laten liggen en met het heft in eigen handen kiezen voor meer 'soepele' oplossingen. Het gaat dan onder meer om eigen weloverwogen selecties uit verschillend beoordeelde vragenlijstitems, het meenemen van alle informatie van alle partners of het enkel weerhouden van de over alle partners heen meest genoemde thema's. Daarbij kan bovendien de vraag worden gesteld in hoeverre dit aftrekken, optellen of samentrekken door derden van informatie afkomstig uit verschillende perspectieven op de werkelijkheid probleemloos kan en mag worden beschouwd als een gezamenlijk, gedeeld perspectief op 'de realiteit' die moet worden gemeten. Vanuit een sociaal constructivistische benadering van het definiëren en analyseren van de sociale werkelijkheid kunnen hier alleszins vraagtekens bij worden geplaatst.

Wat het meten van empowerment-uitkomsten betreft, stellen we vast dat vanuit de meeste instrumenten empowerment meten als een doel op zich. Dit is niet verwonderlijk aangezien het meten van empowerment als een doelgericht middel voor sociale herverdeling het simultaan meten van empowerment op meerdere niveaus en doorheen de tijd vereist met vergelijkende en 'mixed methods' onderzoeksdesigns die de ontwikkeling en toepassing van een meetinstrument ver overstijgen. Wat het meten van empowerment-processen betreft, stellen we vast dat oplijstingen van specifieke werkvormen of methodieken en technieken niet tot een instrumentontwikkeling leiden. Wel beloftevol is de identificatie van onderliggende centrale werkingsprincipes van empowerment die voor de betrokken niveaus worden bevraagd.

Ten slotte maar niet in het minst stellen we vast dat de meeste instrumenten vragenlijsten met gesloten items zijn en dus bij uitstek geschikt zijn voor kwantitatief onderzoek. Dit, terwijl in de literatuur juist ook kwalitatief onderzoek wordt aanbevolen. We vonden enkele

empowermentevaluatie die uitsluitend kwalitatief zijn, maar de meeste auteurs bepleiten een gecombineerd gebruik van kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethoden voor het vatten van de rijkdom en complexiteit van empowerment, voor het schetsen van de bredere sociale, politieke, economische en culturele omgeving en om de betekenis van empowerment als uitkomst én als proces te vatten. Zij suggereren naast gesloten vragenlijsten een complementair gebruik van kwalitatieve methoden zoals observatie en diepte-interviews of surveys die gesloten en open vragen combineren naast diepte-interviews.

Op basis van deze vaststellingen nemen we alvast volgende overwegingen mee naar het verkennend actieonderzoek in een OCMW-setting en een CAW-setting:

- We starten een dialoog en bevraging rond het meten van empowerment op twee niveaus:
 - o Op niveau van het individu
 - o Op het niveau van de organisatie (als empowering en/of empowered organisatie)
- We streven naar aansluiting bij de bestaande conceptualisering én voldoende specificiteit om de relevante dimensies te vatten.
- We houden rekening met de interdependentie van dimensies op elk niveau.
- We streven minimaal een matig participatief ontwikkelingsproces na waarin discussie en dialoog niet uit de weg worden gegaan.
- We bekijken de meting in het kader van empowerment-uitkomsten, maar nemen tevens de dialoog over de werkingsprincipes van empowerment mee.
- We maken gebruik van kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethoden voor het vatten van de rijkdom, complexiteit en betekenis van empowerment.

De concrete mogelijkheden en omstandigheden tijdens het actie-onderzoek zullen mee bepalen of een verdere reductie van de theoretische complexiteit van empowerment onvermijdelijk is. Deze zal dan evenwel niet onbesproken blijven.

Literatuur

Abma, T. (1996), *Responsief evalueren. Discoursen, controversen en allianties in het postmoderne*, Delft: Eburon.

Abma, T. (2005), Responsive evaluation: Its meaning and special contribution to health promotion, in: *Evaluation and Program Planning*, 28, 279-289.

Abma, T.A. (2006), 'The Practice and Politics of Responsive Evaluation', in: *American Journal of Evaluation*, 27(1), pp. 31-43.

Akey, T.M., Marquis, J.G. & Ross, M.E. (2000), Validation of scores on the Psychological Empowerment Scale: a measure of empowerment for parents of children with a disability, in: *Educational and Psychological Measurement*, 60(3), pp. 419-438.

Bakker, L. & Van Brakel, W. H. (2012), Empowerment assessment tools in people with disabilities in developing countries. A systematic literature review, in: *Lepr Rev*, 83 (2), pp. 129-153.

Boevink, W., Kroon, H. & Giesen, F. (2008), *Empowerment: constructie en validatie van een vragenlijst*, Utrecht: Trimbos-instituut

Boevink, W. (2009) *De Nederlandse Empowerment Vragenlijst*, Utrecht: Trimbos-instituut.

Bolton, B. & Brookings, J. (1998), Development of a measure of intrapersonal empowerment, in: *Rehabilitation Psychology*, 43(2), pp. 131-142.

Brink, C. (2012), *Methodebeschrijving Vrijbaan Empowerment Methode*, Utrecht: Movisie.

Castelein, S., van der Gaag, M., Bruggeman, R., van Busschbach, J. T., & Wiersma, D. (2008), Measuring empowerment among people with psychotic disorders: A comparison of three instruments, in: *Psychiatric Services*, 59 (11), pp. 1338-1342

Chamberlin, J. (1997), A working definition of empowerment, in: *Psychiatric Rehabilitation Journal*, 20 (4), pp. 43-46.

Chapin, R.K. (1995), Social policy development: the strengths perspective, in: *Social Work*, 40(4), pp. 506-514.

Chavez, L. M., & Canino, G. (2005), *Toolkit on translating and adapting instruments*. Cambridge, MA: Human Services Research Institute.

Cornelis, I., Peeters, N., Storms, B. (2013), *OCMW-steun en menselijke waardigheid - Onderzoek naar de effectiviteit van het implementeren van REMI voor het berekenen van de aanvullende steun door Vlaamse OCMW's*, Geel: Cebud, Thomas More.

Damen, H. & Veerman, J.W. (2005), *Vragenlijst Empowerment*, Nijmegen: Praktikon.

Damen, H. & Veerman, J.W. (2011), *EMPO voor Ouders en Jongeren versie 2.0.*, Nijmegen: Praktikon.

de Koning, J., Meelker, A., Scheurink, I., Veltman, H., Zaeyen, T. & Nijhuis, F. (2011), *Zelfregie. VrijBaan Empowerment Methode*, Ermelo: REA College.

Depauw, J. & Driessens, K. (2013), *Try out meetschaal psychologische empowerment*, VLAS-Studies 12, Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.

Dierckx, D. (2008), *Empowerment of people experiencing poverty: report for the Committee of Experts on Empowerment of People Experiencing Poverty*, Strassbourg: Council of Europe.

Eng, E. & Parker, E. (1994), Measuring community competence in the Mississippi Delta: the interface between program evaluation and empowerment. *Health education quarterly*, 21(2), pp. 199-220.

Fetterman, D. & Wandersman, A. (2007), Empowerment Evaluation Yesterday, Today and Tomorrow, in: *American Journal of Evaluation*, 28(2), pp. 179- 198.

Gysemberg, E. & Heremans, H. (2002), *Ontwikkeling en validering van een vragenlijst voor de meting van empowerment*. Scriptie KU Leuven, Leuven: Onderzoekscentrum Stress, Gezondheid en Welzijn.

Haswell, M.R., Kavanagh, D., Tsey, K., Reilly, L., Cadet-James, Y., Laliberté, A., Wilson, A. & Doran C. (2010), Psychometric validation of the Growth and Empowerment Measure (GEM) applied with Indigenous Australians, in: *Australia and New Zealand Journal of Psychiatry*, 44(9), pp. 791-799.

Herdman, M., Fox-Rushby, J., Badia, X. (1998), A model of equivalence in the cultural adaptation of HRQoL instruments: the universalist approach, in: *Quality of Life Research*, 7(4), pp.323-35.

Holland, J. & Ruedin, L. (2012), *Monitoring and evaluating empowerment processes*, Berne: Swiss Agency for Development and Co-operation.

Israel, B.A., Checkoway, B., Schulz, A. & Zimmerman, M. (1994), Health education and community empowerment: conceptualizing and measuring perceptions of individual, organizational and community control, in: *Health Education Quarterly*, 21(2), pp. 149-170.

Jacobs, G., Braakman, M. & Nouweling, J. (2005), *Op eigen kracht naar gezond leven. Empowerment in gezondheidsbevordering: concepten, werkwijzen en onderzoeksmethoden*, Utrecht: universiteit voor Humanistiek.

Khwaja, A. I., (2005), Measuring Empowerment at the Community Level: An Economist's Perspective, in: Narayan, D. (ed.), *Measuring Empowerment: Cross-Disciplinary Perspectives*, Washington D.C.: The International Bank for Reconstruction, pp. 267-284.

Koren, P., DeChillo, N., & Friesen, B. (1992), Measuring empowerment in families whose children have emotional disabilities: a brief questionnaire, in: *Rehabilitation Psychology*, 37(4), pp. 305-321.

Laverack, G. (2001), An identification and interpretation of the organizational aspects of community empowerment, in: *Community Development Journal*, 36(2), 40–52.

Laverack, G. & Wallerstein, N. (2001), Measuring community empowerment: a fresh look at organizational domains, in: *Health Promotional International*, 16(2), pp. 179–185.

- Lopez, J., Orrell, M., Morgan, L. & Warner, J. (2010), Empowerment in older Psychiatric Inpatients: development of the Empowerment Questionnaire for Inpatients, in: *American Journal of Geriatric Psychiatry*, 18(1), pp. 21-32.
- Malhotra, A. & Schuler, S. R. (2005), Women's Empowerment as a Variable in International Development, in: Narayan, D. (ed.), *Measuring Empowerment: Cross-Disciplinary Perspectives*, Washington D.C.: The International Bank for Reconstruction, pp. 71-88.
- Narayan, D. (ed.) (2005), *Measuring Empowerment: Cross-Disciplinary Perspectives*, Washington D.C.: The International Bank for Reconstruction.
- Ozer, E. J. & Schotland, M. (2011), Psychological empowerment among urban youth: measure development and relationship to psychosocial functioning, in: *Health education & behavior*, 38 (4), pp. 348-356.
- Peters, L., Jacobs, G. & Molleman, G. (2007), *Toolbox voor het meten van empowerment bij de einddoelgroep*, Utrecht: Nationaal Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie.
- Robins, R.W., Hendin, H.M. & Trzesniewski, K.H. (2001), Measuring global self-esteem: construct validation of a single-item measure and the Rosenberg Self-Esteem Scale, in: *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(2), pp. 151-161.
- Rogers, E. S., Chamberlin, J., Ellison, M. L. & Crean, T. (1997), A consumer-constructed scale to measure empowerment among users of mental health services, in: *Psychiatric Services*, 48(8), 1042-1047
- Russel, S. T., Muraco, A., Subramaniam, A. & Laub, C. (2009), Youth empowerment and high school gay-straight alliances, in: *Youth Adolescence*, 38 (7), pp. 891-903.
- Segal, S. P., Silverman, C. J., & Temkin, T. L. (1995), Measuring empowerment in client-run selfhelp agencies, in: *Community Mental Health Journal*, 31(3), pp. 215-227.
- Speer, P. W. (2000), Intrapersonal and Interactional Empowerment: Implications for Theory, in: *Journal of Community Psychology*, 28(1), pp. 51-61.
- Speer, P. W. & Hughey, J. (1995), Community Organizing: An Ecological Route to Empowerment and Power, in: *American Journal of Community Psychology*, 23(5), pp. 729-748.
- Steenssens, K. & Gijssels, C. (2011), Een gestructureerd dieptezicht: naar een typologie van valorisatie in de humane en sociale wetenschappen, in: Gijssels, C. & Steenssens, K. (eds), *Naar waarde geschat. Valorisatie van onderzoek in de humane en sociale wetenschappen*, Brussel: Vlaamse Raad voor Wetenschap en Innovatie, pp. 200-218.
- Steenssens, K., & Van Regenmortel, T. (2007), *Empowerment Barometer. Procesevaluatie in buurtgebonden activeringsprojecten*, Leuven: KU Leuven-HIVA
- Steenssens, K., & Van Regenmortel, T. (2013), *Grondslagen en uitdagingen voor het meten van empowerment*, Antwerpen: Vlaams Armoede Steunpunt.
- Stoecker, R. (1999), Making connections: Community organizing, empowerment planning, and participatory research in participatory evaluation, in: *Sociological Practice*, 1(3), pp. 209-231.

Terwee, C. B., Bot, S. D. M., de Boer, M. R., van der Windt, D. A. W. M., Knol, D. L., Dekker, J. & de Vet, H. C. W. (2007), Quality criteria were proposed for measurement properties of health status questionnaires, in: *Journal of Clinical Epidemiology*, 60(1), pp. 34-42.

The Evaluation Trust & South West Foundation (2008), *Engagement and empowerment. Measurement and Indicators: A Case Study*, Bristol: South West Regional Empowering Communities Consortium.

Tsey, K., Whiteside, M., Haswell-Elkins, M., Bainbridge, R., Cadet-James, Y. & Wilson, A. (2010) Empowerment and Indigenous Australian health: a synthesis of findings from Family Wellbeing formative research, in: *Health and Social Care in the Community*, 18(2), pp. 169-179

Van den Schoor, C. (2013), *Empowerend werken met kansarme gezinnen in inloopteams. De praktische haalbaarheid van een evaluatie*, Masterproef, Leuven: KU Leuven, Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen.

Van Regenmortel, T. (2002), *Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede*, Leuven/Leusden: Acco.

Walker, J., Thorne, E., Powers, L. & Gaonkar, R. (2010), Development of a scale to measure the empowerment of youth consumers of mental health services, in: *Journal of Emotional and Behavioural Disorders*, 18: 1, pp. 51-59.

Wallerstein, N. (2006), *What is the evidence on effectiveness of empowerment to improve health?*, Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.

Williams, G. C., Freedman, Z.R. & Deci, E. L. (1998), Supporting autonomy to motivate glucose control in patients with diabetes, in: *Diabetes Care*, 21 (10), pp. 1644-1651.

Zimmerman, M.A. (1995), Psychological Empowerment: Issues and Illustrations, in: *American Journal of Community Psychology*, 23, (5), pp. 581-599.

Zimmerman, M. A. (2000), Empowerment Theory. Psychological, Organizational and Community Levels of Analysis, in: Rappaport, J. & Seidman, E. (Eds.), *Handbook of community psychology*, pp. 43-63, New York: Plenum Press.

Zimmerman, M.A. & Rappaport, J. (1988), Citizen Participation, Perceived Control, and Psychological Empowerment, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 16, No. 5, pp. 725-750.